

Աֆրիկյան նախկին գաղութների հետ Ֆրանսիայի համագործակցության մեխանիզմները

Հարությունյան Ժ.Հ.

Երևանի պետական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

jane.harutyunyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Ֆրանսիա, Աֆրիկա, ապագաղութացում, Սահմանադրություն, Ֆրանկաֆրիկա, Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպություն, ռազմակա, տնտեսական, քաղաքական պայմանագրեր

Механизмы сотрудничества Франции с африканскими колониями

Арутюнян Ж. А.

Ереванский государственный университет (Армения, Ереван)

jane.harutyunyan@gmail.com

Резюме: Деколонизация Африки началась после Второй мировой войны и активно продолжалась до 1960 года, и большинство африканских государств получили независимость. После обретения независимости французская политическая повестка дня получила новый вызов: найти способы сотрудничества с бывшими колониями, разработать и создать платформы для обеспечения независимости африканских государств и в то же время связи с Францией. Франция разработала такие механизмы, как Конституция, которая заложила основу для создания легитимного поля отношений, Франсафрика и Французский союз, которые были областью политического, экономического и культурного сотрудничества, французский язык, а затем Международная Организация Франкофонии, которая объединяла африканские колонии в единую институциональную у, и, наконец, военные, политические и экономические двусторонние и многосторонние договоры, послужившие основой для французского военного вторжения. Таким образом, насколько существовала связь между Францией и Западной Африкой, настолько и процесс деколонизацию можем считать невыполненным.

Ключевые слова: Франция, Африка, деколонизация, Конституция, Франкафрика, Международная организация франкоязычных стран, военные, экономические, политические соглашения

The mechanisms of cooperation between France and African former colonies

Harutyunyan ZH.H

Yerevan State University (Armenia, Yerevan)

jane.harutyunyan@gmail.com

Abstract: Africa's decolonization began after the Second World War and continued actively till 1960's, when many African states gained independence. After gaining independence, the French political agenda had new challenge, mainly: to find ways to cooperate with the former colonies, to develop and create platforms to secure the independence of African states and at the same time ensure the connection with France. France has developed some mechanisms such as the Constitution, which laid the groundwork for establishing a legitimate field of relations, Francafric and the French Union, which were the domain of political, economic and cultural cooperation, the French language, and then the International Organization of the Francophonie that united the African colonies with one institutional structure and, finally, military, political and economic bilateral and multilateral treaties that served as a basis for the French military invasion. Thus, as far as the connection between France and West Africa was close, the process of decolonization is considered to be considered unfulfilled.

Keywords: France, Africa, decolonization, Constitution, Francafric, International organization of the Francophonie, military, economic, political agreements

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսվեց Աֆրիկյան մայրցամաքի ապագաղութացումը, որի բաղկացուցիչ մաս էր հյուսիսային և կենտրոնական Աֆրիկայում գտնվող ֆրանսիական գաղութների անկախության ձեռք բերումը: Այդ պետությունների անկախությունից հետո օրակարգ էր նետվում նոր քաղաքական մարտահրավեր. Այն է,

նախկին գաղութների հետ համագործակցության մեխանիզմ և կառույցներ ստեղծել: Համագործակցության ինստիտուցիոնալ հիմք հանդիսացավ Հինգերորդ հանրապետության սահմանադրությունը, որն ընդունվեց 1958-ի սեպտեմբերի 28-ին¹ (ընտրողների 79% կողմով):

¹Archives de France ,Fonds publics postérieurs à 1789, Papiers des chefs de l'État, 5 AG 45/AG/2 / 224

Դրանից էլ մոտ երեք ամիս անց՝ դեկտեմբերի 21-ին, կայացան նոր հանրապետության առաջին նախագահի ընտրությունները, և ընտրողների 75,5 % ձայներով Շառլ դը Գոլը դարձավ նախագահ:

Սահմանադրությունը նոր հարթության վրա էր դնում ֆրանս-աֆրիկյան հարաբերությունները և այնպիսի մի համակարգ էր ապահովում, որտեղ համագործակցում էին ինքնիշխան պետությունները, բայց նպատակը մեկն էր՝ չկորցնել Ֆրանսիայի ազդեցությունը աֆրիկյան նախկին գաղութային տարածքներում: Միաժամանակ սահմանադրության 86-րդ հոդվածը², ըստ որի Միության անդամ պետությունները կարող էին անկախանալ, Աֆրիկյան երկրներին Միության կազմից դուրս անկախանալու լիարժեք հնարավորություն էր տալիս:

Ապագադրությամբ հետո աֆրիկյան պետությունների հետ հարաբերությունների համակարգման գործում Ֆրանսիայի սահմանադրությունը նպատակ ուներ ստեղծել այնպիսի իրավական դաշտ, որտեղ նոր մեխանիզմներ կմշակվեին արտաքին քաղաքական ինտերիմների լուծման համար, ուղղված աֆրիկյան նախկին գաղութների նկատմամբ ֆրանսիական վերահսկողության պահպանմանը: Այդպիսի մեխանիզմ էր նաև 1958թ *Ֆրանս-Աֆրիկյան Միության ստեղծումը*³, որը դարձավ ապագադրությամբ քաղաքականության գործիք, քանզի ֆրանսիական իշխանությունները ցանկանում էին Միության կազմում տեսնել աֆրիկյան արդեն նախկին գաղութներին՝ որպես ինքնուրույն պետություններ, որոնք, սակայն, կմնային Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ: Միությունը կարելի էր համարել «Ֆրանսիական Միության (L'Union française)»⁴ դուստրը: Միության իրավաքաղա-

քական ձևաչափը հետևյալն է. նախագահը՝ Շառլ դը Գոլն էր, գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր Խորհուրդը (կազմված վարչապետից և անդամ պետությունների կառավարության ղեկավարներից): Ֆրանսիան պահպանում էր իր գերակայությունը պաշտպանության, դիվանագիտության, արժույթային, արտաքին առևտրի ոլորտներում:⁵

Միությունը, որը ընդհանուր առմամբ կարելի է համարել Շառլ դը Գոլի սահմանադրության արդյունք, ըստ նրա կանխատեսումների, պետք է նոր հարթության վրա դնել Ֆրանսիայի հարաբերությունները աֆրիկյան պետությունների հետ: Դր Գոլի նպատակն էր ցույց տալ, որ ապագադրությամբ Աֆրիկայի հետ հարաբերությունների վերջակետ չէ, այլ այդ հարաբերությունները ուղղակի տեղափոխվում են այլ հարթություն:⁶ Բայց այն չէր կարելի համարել պատմական «վերակառուցում»: Պետությունները այլ հնարավորություն չունեին, քան մնալ Միության կազմում՝ որպես անդամ-պետություն, կամ, եթե ուզում էին լինել անկախ և լիովին ինքնիշխան պետություն, դուրս գալ Միության կազմից՝ պահելով Ֆրանսիայի հետ համագործակցության գիծը: Սա, սակայն, չէր կարելի համարել Միության միակ բացթողումը: Ժամանակակիցների կարծիքով այն, ուղղակի դիսինտեգրացիայից պաշտպանվելու միջոց էր⁷: Իրադարձությունների զարգացումը ցույց տվեց, որ 1958 թ. ստեղծված Միությունը զուտ պայմանագրային բնույթ ուներ, քանի որ նորանկախ պետությունների նախկին մետրոպոլիայի հետ հարաբերություններ կառուցվում էին երկկողմ պայմանագրերի հիման վրա: Այդ իսկ պատճառով արդեն 1961 թ. Միության կառույցները դադարեցին գոյություն ունենալ:⁸ Դե Գոլի կառավարությանը մնում էր միայն նախկին գաղութներում իր երբեմնի ազդեցությունը

² William Pickles' French Constitution of October 4th, 1958, Reviewed in The Modern Law Review, Vol. 23, No. 5 (Sep., 1960), pp. 590-591

³ Monetary Union. Intereconomics, Vol. 37, No. 4., pp. 199-201.

⁴ 1946–1958 թթ Ֆրանսիական Միությունը L'Union française Ֆրանսիայի քաղաքական կազմակերպություն է՝ նպատակ ունենալով համակարգել Ֆրանսիայի և իր գաղութների հետ հարաբերությունները: Ստեղծվել է Չորրորդ Հանրապետության սահմանադրությամբ: **St u Charles de Gaulle** Discours à Dakar, Date de diffusion :26 août 1958 Type de parole :Allocutions et Discours, Thème Colonisation et décolonisation > Communauté Française, Lieux-Afrique > République du Congo > Brazzaville Afrique > Sénégal > DakarEurope > France.

⁵ Iverson, A.W.P., 2007. From Eurafica to Multilateralism: The Europeanization of France's Africa Policy. Vancouver, B. C.: University of British Columbia, pp. 16-17

⁶ Fenwick, L., 2009. British and French Styles of Influence in Colonial and Independent Africa: A Comparative Study of Kenya and Senegal. Washington, D.C.: American University, pp. 44

⁷ "C'est notamment le cas de Jacques Foccart, alors conseiller technique au cabinet du général de Gaulle, président du Conseil" (Foccart parle, op. cit. (tome 1), p. 159).

⁸ Frederic Turpin, 1958, la Communauté franco-africaine : un projet de puissance entre héritage de la IVe République et conceptions gaulliennes, Article in Outre-Mers 95(358):45-58 · January 2008

պահել քաղաքական, տնտեսական, մշակութային պայմանագրերի և համաձայնագրերի կնքման ճանապարհով: Իսկ Այդալիսի հարթակ ապահովվեց Ֆրանկաֆրիկա կառույցի շրջանակում, որը ևս մի մեխանիզմ էր գաղութների հետ համագործակցության եզրեր գտնելու տեսանկյունից:

Ֆրանկաֆրիկ կառույցի միջոցով իրականացվող քաղաքականությունը ստրատեգիական առաջընթացներ ուներ

- Տնտեսական – Ֆրանսիան մոնոպոլի իրավունքներ ուներ իր աֆրիկյան նախկին գաղութների բնական պաշարների նկատմամբ⁹
- Դիվանագիտական-աֆրիկյան ֆրանսախոս պետություններն օգտագործելով Ֆրանսիան պահում էր իր դիրքերը միջազգային ասպարեզում
- Քաղաքական-ավելացնելով ռազմական ներկայությունը Աֆրիկայում Ֆրանսիան հակակշռում էր կոմունիզմի տարածմանը,
- Մշակութային-լեզվի և մշակութային արժեքների տարածում¹⁰:

Ֆրանկաֆրիկ կառույցի մշակութային առանցքներից մեկի կիրառումն էլ Գաղութատիրական ժամանակահատվածում *Ֆրանսերեն լեզվի* տարածումն էր: Այն աֆրիկյան մայրցամաքում Ֆրանսիան դիտարկում էր որպես ռազմավարական ամենաազդեցիկ մեխանիզմ իր դիրքերի ամրապնդման տեսակետից:¹¹ Իր գաղութներում բնիկ ժողովրդներին ֆրանսերենով կրթություն տարածելն ապագա դարաշրջանի շրջանում ևս շարունակում էր մնալ առաջնայնությունների շարքում, ուղղված Ֆրանսիայի ներկայության շարունակությանը:

Ֆրանսերեն լեզվի տարածմամբ Ֆրանսիան ձգտում էր մեծապես ներկայացված լինել աֆրիկյան մայրցամաքում, իսկ ֆրանսերեն կրթությամբ ձգտում էր իր հետ կապել բնիկ ժողովրդներին: Կրթված աֆրիկացիները

խոսում էին ինչպես գրքերը¹²: Այս քաղաքականությունը արդի է նաև այսօր: Այսպիսով Ֆրանսիան ֆրանսերեն լեզուն օգտագործում է որպես գործիք ապագա դարաշրջանից հետո նորանկախ աֆրիկյան պետություններում իր ազդեցությունը պահելու համար: Ֆրանսիական իշխանությունների պատկերացմամբ Պորտուգալիան այն անում էր եկեղեցու միջոցով, Մեծ Բրիտանիան՝ առևտրի միջոցով, իսկ Ֆրանսիան կրթության միջոցով¹³: Ֆրանսիայի հեռահար նպատակն էր, որ լեզվական քաղաքականությունը վերջիվերջո հանգեցնելու էր մեկ լեզու, մեկ ազգ, մեկ պետություն գաղափարախոսությանը:

Ֆրանսերեն լեզվի տարածումը, հետագայում հիմք հանդիսացավ ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության ստեղծման համար, որն էլ դարձավ ապագա դարաշրջանի շրջանում նախկին գաղութների հետ համագործակցության ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներից մեկը:

Ֆրանկոֆոնիա միջազգային կազմակերպությունն իրենից ներկայացնում էր ֆրանսախոս պետությունների միություն, այն ստեղծվելով 1970 թ՝ նպատակ ուներ ապահովել համագործակցությունը աֆրիկյան պետությունների հետ:¹⁴ Ֆրանկոֆոն ասելով հասկանում էին նախ ուղղակի խոսել ֆրանսերեն, կամ այն տարածքը, որտեղ տեղակայված է ֆրանսախոս պետությունները: Ֆրանկոֆոն եզրույթի մեկնաբանման երկրորդ տարբերակը մեծապես նկարագրում էր հենց աֆրիկյան պետությունների կարգավիճակը և Շառլ դը Գոլի համար ստեղծված ապագա դարաշրջանի պայմաններում հրաշալի լուծում էՑ:

Հարկ է նկատել, որ ֆրանսերեն խոսում էին աֆրիկյան պետությունների էլիտան, իսկ հասարակ ժողովուրդը դժվարություններ ուներ հաղորդակցման մեջ, այնուամենայնիվ ֆրանսերեն լեզուն մնում էր հիմնական հաղորդակցման լեզուն: Սակայն Ֆրանկոֆոնիայի հիմնական մեխը ոչ միայն լեզուն էր, այլ նաև

⁹U.S. Embassy Paris, "France's Changing Africa Policy - Part I", Friday, 1 August 2008, 08PARIS1501

<http://www.scoop.co.nz/stories/WL0808/S00124.htm>

¹⁰ Komer, H., 2002. The Franc Zone of West and Central Africa: A Satellite System of European Monetary Union. Intereconomics, Vol. 37, No. 4., pp. 181

¹¹ Anna Judge, French, a tool for colonialism: aims and consequences, University of Surrey, 03.18.2005

¹²Archives Nationales de la France, Série AG , 5 AG 1, Papiers des chefs de l'État, État général des fonds, Charles de Gaulle, Président de la République (1959-1969)

¹³Komer, H., 2002. The Franc Zone of West and Central Africa: A Satellite System of European

¹⁴ Organisation internationale de la Francophonie 19-21 avenue Bosquet • 75007 Paris (France) <https://www.francophonie.org/welcome-to-the-international.html>, Organisation internationale de la Francophonie 19-21 avenue Bosquet • 75007 Paris (France)

համագործակցությունը այլ ոլորտներում ևս, մասնավորապես տնտեսական: Ֆրանկոֆոնիան, հաճախ համեմատում էին Միության հետ, սակայն հենց ինքը ֆրանկոֆոնիան իրեն համարում էր հակակշիռ Միությանը, քանի որ Միության անդամ կարող էին դառնալ Աֆրիկյան պետությունները միայն նրա համար, որ եղել են նախկին գաղութ, ապա ֆրանկոֆոնիայի դեպքում խնդիրն այլ էր, այստեղ հիմքը լեզվական էր: Միաժամանակ տվյալ պետությունում ֆրանսերեն լեզվին տիրապետելու մակարդակը և Ֆրանսիայի հետ ձևավորված մշակութային կապերը կազմակերպությանն անդամագրվելու նախապայման չեն հանդիսանում: Բացի ֆրանսերեն լեզվի և մշակութին ու լեզվաբանական բազմազանության տարածումը իրախուսելը, կազմակերպության գլխավոր առաքելությունը խաղաղությանը, ժողովրդավարական արժեքների տարածմանը, մարդու իրավունքների պաշտպանությանը, կրթության խթանմանը, ինչպես նաև մշակութային և քաղաքակրթությունների երկխոսության ակտիվացմանը և անդամ երկրների միջև համերաշխության նպաստելն է:¹⁵ Եվ հենց դրա համար ֆրանկոֆոնիան հետզհետե ընդլայնվում էր՝ ներառելով այլ պետություններ, իսկ Միության դեպքում նույնը ասել չէր կարելի:

1970-ական թվականներին Ֆրանկոֆոնիան որակապես նոր փուլ մտավ, այն ավելի ինստիտուցիոնալացվեց: Ընդունվեց կանոնադրությունը, այն ստորագրվեց 21 պետությունների կողմից: Կազմակերպության կարգախոսն է «Հավասարություն, փոխլրացում, համերաշխություն» (ֆր. «égalité, complémentarité, solidarité»):¹⁶ Սկզբնական շրջանում համագործակցությունը ավելի շատ տեխնիկական էր, հետագայում այն ավելի ընդլայնվեց և առաջ եկավ Ֆրանկոֆոնիայի գազաթաժողովի անցկացման հարցը: Այսպիսով 1973թ-ին առաջին անգամ Փարիզում անցկացվեց Ֆրանս-աֆրիկյան գազաթաժողով, որին մասնակցել էին նաև կազմակերպության կանոնադրությունը ստորագրած Կանադան և Քվեբեկը: Իսկ արդեն 1986թ գազաթաժողովը իր

տնտեսական, քաղաքական նշանակությամբ կշիռ ուներ միջազգային ասպարեզում:

Այսպիսով Ֆրանսիան իրեն «ապահովել» էր Աֆրիկյան նախկին գաղութների հետ տնտեսական, մշակութային, քաղաքական համագործակցության, սակայն իչ կարևորության երկրորդական պլան չէր մղվում նաև ռազմական համագործակցությունը: Այստեղ արդեն նշմարվեց Ֆրանսիայի նախկին գաղութների հետ համագործակցության ռազմական մեղանիզմը: Ֆրանսիան դե յուրե ճանաչեց իր նախկին գաղութների անկախությունը, բայց դե ֆակտո շարունակում էր համակարգել գաղութների գործունեությունը, այսինքն գաղութների կյանքին ուղղակի միջամտությունը փոխվեց անուղղակի միջամտության: Անկախացած գաղութներից որոշները ռազմական աջակցության և համագործակցության երկկողմ պայմանագրեր կնքեցին Ֆրանսիայի հետ, որոնք էլ դարձան Ֆրանսիայի ռազմական քաղաքականության իրավապայմանագրային հիմքը: Որոշ պայմանագրեր մինչ այժմ գործում են: Աֆրիկյան պետությունների հետ կնքված ռազմական բնագավառում համագործակցության պայմանագրերը երկու տեսակ էին. համապարփակ երկկողմ պայմանագիր պաշտպանության վերաբերյալ, որը նշանակում էր, որ Ֆրանսիան իր վրա պատասխանատվություն է վերցնում պաշտպանել այդ պետությունը ինչպես ներքին այնպես արտաքին քաղաքական սպառնալիքներից¹⁷: Երկրորդ խմբին էին պատկանում ռազմա-տեխնիկական աջակցության պայմանագրերը: Այս պայմանագրերը կնքվեց բոլոր 14 նախկին գաղութների հետ, բացառությամբ Գվինեայի: Այնուհետև այսպիսի պայմանագրեր կնքվեցին նաև նախկին բելգիական գաղութների հետ (ՈՒգանդա, Բուրունդի, Ռուանդա) և նախկին պորտուգալյան գաղութ Գվինեա-Բիսաուի հետ¹⁸: Շուրջ 25 աֆրիկյան պետությունների հետ ռազմական ոլորտում համագործակցության պայմանագրերը Ֆրանսիային լայն հնարավորություն էին տալիս իրականացնելու իր ռազմական քաղաքականությունը՝ օգտագործելով իր նաև ռազ-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում

¹⁶ Organisation internationale de la Francophonie 19-21 avenue Bosquet • 75007 Paris (France)
<https://www.francophonie.org/welcome-to-the-international.html>,

¹⁷ Подполковник Р. Пастернак, «ЗВО», Роль Франции в разрешении вооруженных конфликтов в Африке
<http://www.modernarmy.ru/article/425/rol-francii-v-afrike>

¹⁸ Archives Nationales de la France, Série AG , 5 AG Foccart(FPR/FPU) Archives du secrétariat général pour les Affaires africaines et malgaches.

մական ուժերը: Այս ամենը թույլ էր տալիս Ֆրանսիան պահպանել իր նախկին գաղութային տարածաշրջանում գլխավոր խաղացողի դերը:

Ռազմական համագործակցության հետ զուգահեռ նախկին գաղութների հետ հարաբերություններում բարեկամական ֆոն ստեղծելու համար էական հիմք կարող էին լինել նախագահների փոխադարձ այցերը, որոնք էլ իրենց հերթին լրացուցիչ մեխանիզմ և ազդեցության լծակ էին: Ֆրանսիական Հինգերորդ հանրապետության կառավարությունը բարեկամական այցերով փորձում էր շեշտել Աֆրիկայի առաջնայնությունը ֆրանսիայի քաղաքականությունում; Այդպիսի այցերն էլ առիթ էին փոխադարձ բազմաբնույթ պայմանագրերի կնքման համար: Փոքր ինչ շոշափելի, բայց ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն, որ գաղութային և հետգաղութային շրջանում ազատագրված պետությունների միջև համագործակցությունը ամրապնդվեց և ստորագրվեցին մշակութային, կրթական, գիտատեխնիկական, ռազմական պայմանագրեր: Ֆրանսիական իշխանություններն ուսուցիչներ, դասախոսներ, կառավարական խորհրդատուներ ուղարկելով փորձում էին ապահովել իրենց ներկայությունը աֆրիկյան տարածաշրջանում և ստեղծել ազդեցության գոտիներ, տարածել ֆրանսիական լեզուն նոր անկախացած պետություններում: Ֆրանսիան աֆրիկայում ստեղծեց և պահպանեց դեսպանատների խիտ ցանց; և վերջապես աֆրիկյան տարածաշրջանում ստեղծվեց այսպես ասած «նախագահական ազդեցության գոտի» որով նախագահական մակարդակով պահվում էր կապը Աֆրիկյան նոր անկախացած պետությունների հետ:

Այսպիսով՝ ապագաղութացումից հետո ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում Ֆրանսիան կարողացավ մշակել և ստեղծել ազդեցության այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք հնարավորություն տվեցին Ֆրանսիային պահել իր ներկայությունը հյուսիսային և կենտրոնական Աֆրիկայում, Սահմանադրության ստեղծմամբ կարգավորել գաղութների անկախացման իրավական հիմքը, ապա ֆրանկոֆոն միջավայրի ստեղծմամբ ապահովել մշակութային և տնտեսական կապը, իսկ ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության ստեղծմամբ այդ ամենը իստիտուցիոնալ հիմքերի վրա դնել: Մեխա-

նիզմների ստեղծմամբ ֆրանսիան «ուղղակի» միջամտությունը փոխարինեց «անուղղակի» միջամտությամբ, ինչը չէր կարող վրիպել միջազգային խաղացողների աչքից: Հարկ է նշել, որ Ֆրանսիայի ներկայությունը Աֆրիկայում ԱՄՆ դիտում էր որպես հակակշիռ կոմունիզմին և խրախուսում էր Ֆրանսիայի ձգտումը պահպանել ազդեցությունն իր նախկին գաղութային տարածքներում: Մակայն Սառը պատերազմի ավարտից հետո Ֆրանսիան որդեգրել էր մի այնպիսի արտաքին քաղաքականություն, որը ավելի մրցունակ էր, սակայն պակաս նպաստավոր:

Օգտագործված աղբյուրներ՝

1. Anna Judge ,French, a tool for colonialism: aims and consequences, University of Surrey,03.18.2005
2. Archives du secrétariat général pour les Affaires africaines et malgaches.
3. Archives Nationales de France ,Fonds publics postérieurs à 1789, Papiers des chefs de l'État, 5 AG 45/AG/2 / 224
4. Archives Nationales de la France, Série AG , 5 AG 1,Papiers des chefs de l'État, État général des fonds, Charles de Gaulle, Président de la République (1959-1969)
5. Archives Nationales de la France, Série AG , 5 AG Foccart(FPR/FPU)
6. Charles de Gaulle Discours à Dakar, Date de diffusion :26 août 1958.
7. Fenwick, L., 2009. British and French Styles of Influence in Colonial and Independent Africa: A Comparative Study of Kenya and Senegal. Washington, D.C.: American University
8. Foccart parle, op. cit. (tome 1) "C'est notamment le cas de Jacques Foccart, alors conseiller technique au cabinet du général de Gaulle, président du Conseil"
9. Frederic Turpin, 1958, la Communauté franco-africaine : un projet de puissance entre héritage de la IVe République et conceptions gaulliennes, Article in Outre-Mers 95(358):45-58 · January 2008
10. Iverson, A.W.P., 2007. From Eurafrica to Multilateralism: The Europeanization of France's Africa Policy. Vancouver, B. C.: University of British Columbia,
11. Korner, H., 2002. The Franc Zone of West and Central Africa: A Satellite System of European Monetary Union. Intereconomics, Vol. 37, No. 4
12. Korner, H., 2002. The Franc Zone of West and Central Africa: A Satellite System of European Monetary Union. Intereconomics, Vol. 37, No. 4
13. Organisation internationale de la Francophonie 19-21 avenue Bosquet • 75007 Paris (France) www.francophonie.org
14. U.S. Embassy Paris, "France's Changing Africa Policy - Part I", Friday, 1 August 2008, 08PARIS1501 .www.scoop.co.nz
15. William Pickles' French Constitution of October 4th, 1958, Reviewed in The Modern Law Review, Vol. 23, No. 5 (Sep., 1960)
16. Подполковник Р. Пастернак, «ЗВО», Роль Франции в разрешении вооруженных конфликтов в Африке www.modernarmy.ru